

РАЦІОНАЛЬНІ ТА ІРРАЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЯК СУСПІЛЬНІ ПРОЯВИ АРХЕТИПІВ КОЛЕКТИВНОГО НЕСВІДОМОГО

РЕШЕВЕЦЬ

Ігор,

RESHEVETS

Ігор,

аспірант кафедри
регіонального
розвитку та місцевого
самоврядування
Харківського
регіонального
інституту державного
управління Національної
академії державного
управління при
Президентіві України,
м. Харків.

Анотація: у статті
видУ статіУ статті
проведено аналіз
раціональних та
ірраціональних аспектів
державної політики
як суспільних проявів
архетипів колективного
несвідомого.

Обґрунтовано
роль управлінської
парадигми у формуванні
демократичної системи
сучасного українського
державотворення.

Ключові слова:

раціональні та
ірраціональні аспекти
державної політики,
архетипи колективного
несвідомого,
управлінська парадигма

УДК 323.232

Постановка проблеми. На сьогодні загострилась обмеженість можливостей лінійного раціонального мислення і так званого «об'єктивного методу» пізнання соціальної реальності. Соціальні науки активно шукають нову парадигму, яка могла б цілісно охопити глобалізований світ. На нинішньому етапі розвитку світової цивілізації різні країни світу тією чи іншою мірою переживають процеси трансформації всіх сфер людського життя, але визначальним напрямом будь-яких зрушень є всеохоплююча інтеграція, яка створює об'єктивні передумови як для об'єднання людства, так і для його роз'єднання. Холодомний підхід до вивчення великих соціальних спільнот, інститутів, організацій і груп передбачає доповнення хронологічно-історичної структури архетипними основами..

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні популярність розробки наукових проблем, що базуються на теорії архетипів, значно зросла. Літературу, що розглядає поняття «архетип», можна умовно поділити на три групи. До першої належать праці психоаналітиків початку ХХ століття, зокрема З. Фрейда та самого К. Юнга, що ввів це поняття в науковий обіг. У цих роботах закладено фундаментальні основи уявлення про несвідоме, його процеси, закономірності та складові.

До другої групи належать роботи радянських учених, головним чином критичного змісту [9]. Показовими в цьому ключі є роботи Н. Ветрової та В. Руткевича, в яких перша критикує К. Юнга за «ідеалістично-ірраціональний», «агноцистичний» підхід до змісту архетипу [2], а другий, у свою чергу, – за однобічне та антиісторичне пояснення релігійних феноменів, певну суміш християнства, гностицизму й кабалістики, що поєднуються з психологічним методом інтерпретації біблійних текстів [13]. Необхідно також зауважити, що позиція А. Руткевича пізніше змінилася в бік погодження з науковим застосуванням поняття «архетип» [12, с. 21].

Третю, найбільш численну, групу складають праці, що почали публікуватися з початку 80-х років ХХ століття. Вони переосмислюють архетип у руслі психологічних та філософських проблем сучасності (Є. Фіалкова [14], А. Пружиніна [10], Б. Пружинін [10], Е. Мелетінський [7], Н. Каліна [5], І. Тимошук [5] та інші). На цей момент значна частина робіт у галузі психології, а також філософії та соціології так чи інакше зачіпає тему архетипного змісту свідомості людини.

Мета статті. є дослідження співвідношення раціонального та ірраціонального в державній політиці, враховуючи еволюцію поглядів на колективне несвідоме й архетипи в історії філософської думки.

Завдання, що вирішуються для досягнення поставленої мети:

- дослідити специфіку тлумачень колективної психіки та юнґіанських позицій розуміння історичної спадкоємності як системи архетипів колективного несвідомого;
- розглянути головні аспекти архетипів колективного несвідомого в політичній системі суспільства;

– простежити основні тенденції залежності політичного раціонального та політичного ірраціонального від інституційних проявів архетипів колективного несвідомого у глобалізаційну епоху.

Виклад основного матеріалу. . Говорячи про психологічні особливості тих або інших великих груп, завжди слід мати на увазі, що йдеться не тільки і не стільки про особливості окремих представників цих груп, скільки про певні системні властивості, що визначають «психологічне обличчя» великої групи або суспільства в цілому. Ці властивості найчастіше називають колективною психікою.

На відміну від індивідуальної психіки, колективна містить у собі трансперсональні (надперсональні) змісти, які не залежать від онтогенетичного досвіду індивіда. Трансперсональне у психіці є історично й генетично первинним і як таке не залежить від змістів персонального. Колективна психіка – це родова пам'ять людства, з неї народжуються релігія, міфологія та культура, які успадковуються багатьма поколіннями і є основою й фундаментом розвитку індивідуальної психіки та результатів її функціонування. Осмислення, пізнання й усвідомлення колективної психіки залежать від рівня розвитку колективної та індивідуальної свідомості людства. Не можна зрозуміти жодної соціальної взаємодії без змістів феномену колективної психіки, який є основою соціального життя.

Адаптивний рівень колективної психіки пов'язаний із тими сприятливими чи несприятливими обставинами – «викликами історії», з якими довелося взаємодіяти психіці етноспільноти ще на зорі становлення державної організації. Феномен дистресового досвіду [4, с. 134] інтерпретується як механізм адаптації спільноти (психіки її окремих представників) до соціально-інституційних відносин, що мали місце в сиву давнину, під час переходу від «колового» часу до «лінійного».

У станах динамічного хаосу параметри порядку, що забезпечували стабільність системи на певному рівні організації, зникають. Натомість відбувається пошук нової стабільності з утворенням нових структур. Проте навіть у цьому стані продовжують діяти параметри порядку більш глибоких системних рівнів [6, с. 134]. Стосовно психіки етноспільноти це означає, що під час системних суспільних криз спочатку руйнуються параметри порядку, що лежать на поверхні, тобто тісно пов'язані з інститутами сучасної епохи й тієї, що щойно завершилась. Але навіть під час великих катаклізмів базові етнопсихічні чинники продовжують виконувати свою інтегруючу й захисну роль, і, знаючи ці константи, можна до певної міри керувати суспільними макропроцесами.

Водночас акцентуємо увагу на проблемі дослідження колективного суб'єкта як інтегрального цілого. Таке вивчення завжди наражалося на значні труднощі, тож лише на окремі закономірності логіко-сміслової єдності культури (за П. Сорокіним) час від часу звертали увагу соціальні психологи. Зокрема, Г. Дилигенський писав: «Жодна з дисциплін, які існують, не розглядає макросоціальний (соціетальний) рівень психологічних явищ і процесів як особливу сферу психічного життя людей, що має свою власну системну єдність і свої специфічні механізми та закономірності...» [3, с. 9]. Грунтуючись на працях П. Сорокіна, К. Юнга й В. Одайника, на аналізі всіх властивостей менталітету, а також урахуваючи концепцію соціетальної психіки, запропоновану О. Донченко, можна сказати те, що колективна психіка і менталітет є нелінійними, системними інтегруючими властивостями колективного суб'єкта, яким є етноспільнота.

Розглядаючи поняття колективної психіки, можемо простежити тенденцію взаємозв'язку досліджуваного феномену з поняттям політики, тому що вже на самому початку свого виникнення «політика» означала бажання та вміння жити разом у «полісі», що виявляється однією з властивостей колективної психіки. За Аристотелем, політичне співтовариство (спільнота) передбачає розподіл «почестей, майна та всього іншого, що може поділитися між співгромадянами певного державного ладу (устрою)» [1, с. 150.]. Йдеться не лише про розподіл влади на рівні загального життя, а і про «мікрофізику влади» (М. Фуко) – розподіл владних повноважень на право

володіння власним майном, навіть «віддаванням собі шани» з боку співгромадян, узагалі – про вміння використовувати суспільні переваги перед співвітчизниками. Інакше кажучи, поняття політичного позначало не тільки процеси розподілу влади на горішньому рівні державних інститутів та політичної еліти. Політична влада не в останню чергу ґрунтується на особистісному чи то індивідуальному самоствердженні людини у життєвому світі повсякдення. Тому політична спільнота – це суспільство, що розглядається під кутом зору «розподілу ролей, завдань, переваг чи втрат, що їх відчувають члени суспільства за умови наявності бажання жити разом й що перетворює суспільство на єдине ціле» [11, с. 49]. Сьогодні є достатні теоретичні підстави говорити про політику як про умову існування й водночас практику розподілу влади, владних повноважень між людьми, починаючи від рівня повсякденності й аж до складних процесів делегування та подальшого перерозподілу влади між «вищими ешелонами» державних достойників.

Окрім колективної психіки, в політичному та адміністративному аспектах відіграє величезну роль і те, що зазвичай називають ірраціональним або несвідомим. Розглянемо його роль на прикладі поняття «колективне несвідоме». У широкому сенсі – це сукупність психічних процесів, операцій і станів, не представлених у свідомості індивідуального суб'єкта політичної поведінки (або представлених з недостатньою мірою усвідомленості), але що чинять активний, а в деяких ситуаціях визначальний вплив на поведінку значних неструктурованих конгломератів людей (наприклад, на кшталт натовпу). Прикметник «колективний» у цьому поєднанні не збігається з традиційним трактуванням, узвичаєним у вітчизняній літературі, і не лише не пов'язаний з колективом як співтовариством свідомих індивідів, а прямо суперечить цьому. Колективне несвідоме викликає специфічні форми поведінки, що зазвичай іменуються, для уникнення плутанини, стихійною, «неколективною (масовою) поведінкою». Історія поняття є досить цікавою. Термін «колективне несвідоме» був запроваджений на початку століття послідовником З. Фрейда К. Юнгом для позначення особливого класу психічних явищ, які, на відміну від індивідуального (особистого) несвідомого, є носіями досвіду філогенетичного розвитку людства. Головним змістом колективного несвідомого для К. Юнга були архетипи – загальні апіорні схеми поведінки, що наповнюються конкретним вмістом у реальному житті людини; особливого роду надособові (видові, групові) способи сприйняття та реагування на те, що відбувається довкола людини, що визначають схожість поведінки людей та належать до деякого «колективу» філогенетичного штибу [12].

Питання про боротьбу та зміну архетипів було порушене німецьким філософом і культурологом В. Шубартом [15]. Він впровадив у західноєвропейську філософію термін «архетип еону», маючи на увазі прототип, що прагне до самовідтворення в індивідуальній свідомості креативної особистості, причому в кожен історичну епоху архетип еону постає в якісно новій формі, в якій враховано зміни соціальних умов та досвіду. Таким чином, В. Шубарт акцентував можливості «вилучення творчою особистістю архетипів із колективного несвідомого для подальшої інтерпретації та синтезу» (Михайлова). Він дійшов висновку про визначальну роль архетипу в динаміці культурно-історичних ритмів і постулював ключові соціальні функції архетипу: інноваційну та впорядкувальну. Характеризуючи механізм дії архетипів еону, філософ проілюстрував його на прикладі чотирьох світових епох: гармонійної, героїчної, аскетичної та месіанської. Він здійснив аналіз існуючих епох з динамікою творчого процесу, на одному полюсі якого перебуває креативна особистість з її новим апокрифічним, синтетичним ідеалом, а на іншому – суспільство з руйнівними домінуючими ідеалами [15]. Таким чином, намічений В. Шубартом підхід зробив можливими сучасні тлумачення архетипіки в глобалізаційну епоху.

К. Юнг, виходячи з принципу холономності світу, продемонстрував перспективи виходу за рамки індивідуальної психіки на основі архетипів колективного несвідомого [16]. Його уявлення про феномен синхроністичності дозволяють охопити різноманітні складові психо-інформаційного простору: біоенергетичні, астрологічні, про-

сторово-часові, психосоціальні та інші паттерни повторюваних історичних подій. К. Юнг не залишив трактату, де б у систематичній формі визначалися висновки, які можна зробити з його психологічної теорії щодо політики та соціального життя [8], однак антропологічні дослідження і вчення про архетипи та колективне несвідоме неминуче підводили К. Юнга до необхідності займати певну позицію стосовно сучасних політичних подій, наслідком чого і стала розробка ним низки соціологічних і політичних ідей. Він невпинно підкреслював, що будь-яка соціальна зміна базується на глибоких позитивних змінах у психіці особистості, а зміни ці ініціюються з несвідомого, тоді як від «правильної» або «неправильної» установки свідомості залежить вибір форми їх реалізації. Усілякі політичні розбіжності й конфлікти значною мірою являють собою екстеріоризацію внутрішніх конфліктів, які кожна людина зобов'язана вирішити всередині себе, беручи, таким чином, на себе відповідальність за невротичну роз'єднаність із соціумом. К. Юнг вважав, що стан «психічної інфляції» (нездатність свідомості гармонійно поєднуватися з несвідомим), проявляючись на масовому рівні, має величезну пагубну силу. Але він був також переконаний, що зріле ставлення до сил несвідомого має позитивний ефект, що поширюється і на інших людей. На думку вченого, для сучасного суспільства є актуальним архетипний образ Антропосу як такий, що об'єднує внутрішнє Я особистості з Я людства як цілого. К. Юнг розробляв цю ідею раніше, ніж почалися об'єктивні процеси глобалізації, і тим переконливішою є прогностична функція архетипів на цьому прикладі. Символ Атропосу з'являється в продуктах несвідомої творчості як *quadratusvelrotundus* (людина пропорційна і самодостатня). Інша форма його репрезентації – мандала, тобто символ духовного порядку, який протистоїть руйнівним тенденціям в особистості та суспільстві.

На підставі вищевикладеного можна зробити висновок про те, що глобалізаційні процеси фокусуються навколо декількох архетипних полюсів. Те, про що писав К. Юнг, стосується центру Самості, яка тільки і може забезпечити гармонійну глобалізацію. На рівні ж Персони можна спостерігати процеси експансії й нівеляції психосоціальних особливостей окремих народів. Цей висновок підкріплюється і переноситься на ґрунт конкретних соціальних практик, тому що будь-яка соціально-політична теорія або концепція суспільства будується на певному розумінні людської природи. Сьогодні є очевидним, що людина народжується не лише з біологічною, але і з психологічною (архетипною) спадщиною, яка визначає поведінку та досвід. За К. Юнгом, колективне несвідоме – як повітря, яким дихають усі, але яке нікому не належить.

Через протиставлення свідомого й несвідомого К. Юнг намагається зрозуміти історію людської культури, зводячи її до побудови якоїсь фортеці для відбиття натиску несвідомого. У такому тлумаченні свідомість постає у спрощеному вигляді. На думку К. Юнга, первісні люди боялися сваволі афектів, тому що у стані афекту досить легко втрачається свідомість. Виходить, ніби всі наміри людства було спрямовано на те, щоб зміцнити свідомість. Цій меті слугували ритуали, «колективні уявлення», догми. Вони були своєрідними дамбами, зведеними проти небезпечних акцій несвідомого. Стрибок від психологічного до соціального – і К. Юнг знову пророкує щодо людської історії. Коли дамби старіють, а води піднімаються, тоді безмірні катастрофи падають на людство. Свідомість дає людині лише удаване панування над собою. Там, де людина минає ворота тіні, вона з переляком дізнається, що є лише об'єктом дії сильніших факторів. Як прояв несвідомого вони визначають політичні та соціальні дії. Справжнє, основне життя відбувається поза свідомістю, не інтегрується в ній, виходить із неї, стискаючи її з усіх боків.

У політичній психології трактування колективного несвідомого доповнюється впровадженням Е. Дюркгеймом в кінці XIX століття поняття «колективні уявлення», що означає неусвідомлювану через звичність, автоматизованості сукупність знань, думок і норм поведінки, що склалися в соціальному досвіді у членів соціальних груп. Такі уявлення, пригнічуючи індивідуальну свідомість людей, можуть викликати сте-

реотипні реакції, які В. М. Бехтеров вважав предметом «колективної рефлексології» – спеціальної галузі соціальної та політичної психології, пов'язаної з феноменами на кшталт поведінки натовпу на мітингу, масової істерії, паніки тощо.

Структурно в рамках колективного несвідомого виділяються колективні емоції, відчуття, настрої, думки, знання, оцінки й думки. Домінуючу роль відіграють емоційні компоненти. Раціональні елементи існують у складі колективного несвідомого лише у вигляді сталих стереотипів, традиційних переконань і вірувань, що відіграють підпорядковану, багато в чому обслуговуючу роль по відношенню до ірраціональних моментів.

Колективне несвідоме проявляється в масовій поведінці двох видів, що розрізняються. Перший масової поведінки зводиться до однорідних одноманітних оцінок і дій, що об'єднують індивідів у досить цілісну монолітну масу на основі спільного для всіх її членів колективного несвідомого. Досить часто це відбувається в результаті зараження значної кількості людей схожим емоційним станом і масовими настроями – наприклад, натовп фанатиків, охоплений єдиним поривом екстазу, побачивши свого лідера, скандує вітання в його адресу, гасла тощо.

Другий вид масової поведінки, де важливу роль відіграє колективне несвідоме, навпаки, пов'язаний із такими обставинами, за яких емоційні потрясіння не об'єднують, а роз'єднують людей. Тоді задіюються не спільні, а різні, але однакові для значної кількості людей поведінкові механізми, і виникає поведінка, головним напрямом якої є спонтанні однорідні реакції безлічі людей на критичні («пограничні») ситуації, що виникають об'єктивно й раптово. До таких ситуацій урівень із стихійними лихами належать війни, революції тощо. Головними характеристиками певних обставин є їх непередбачуваність, незвичність і новизна. Через ці особливості індивідуальний досвід людини відмовляється адекватно оцінити й відреагувати на ситуації такого зразка, і тоді індивідам доводиться спиратися лише на підказувані колективним несвідомим, апробовані масовим біологічним або соціальним досвідом способи індивідуальної поведінки. Прикладом таких реакцій є паніка.

Учинки людей, залучених у владу колективного несвідомого, неминуче стають ірраціональними. Раціональна свідомість під впливом колективного несвідомого вимикається, знижується інтелект, знижується критичність стосовно своїх дій. Нестримно зникає практично будь-яка індивідуальна відповідальність за свої вчинки. Паралізується механізм ухвалення особистих рішень. Колективне несвідоме усереднює, нівелює особу – так, натовп завжди стоїть за середню, «пересічну» людину в її найбезглуздішому вигляді. Водночас колективне несвідоме найпримітивніші й не керовані самою людиною, що проте піддаються маніпуляції ззовні, інстинкти людей.

Колективне несвідоме може бути опорою у тому випадку, коли воно стимулює політичну єдність великих мас людей, натхненних, наприклад, істеричною вірою в харизматичного лідера або, скажімо, згуртованих нез'ясовною ворожістю стосовно уявних винуватців тих або інших негативних подій. У цих випадках колективне несвідоме може виступати як основа організованої політичної поведінки.

Це використовується в практиці маніпулятивного впливу на значні маси людей – наприклад, на мітингах. Навпаки, колективне несвідоме є вкрай небезпечним у тих випадках, коли воно руйнує соціально-організовані форми поведінки й протиставляється політиці: «У відносинах між слабким урядом і бунтарські налаштованим народом, настає мить, коли кожен акт влади доводить маси до відчаю, а кожна відмова з боку влади діяти викликає презирство на її адресу». У таких випадках домінує хаотична псевдо-політична поведінка, що призводить до соціально-політичної дезструкції й вимагає потім значного часу для ліквідації своїх руйнівних наслідків.

У цілому ж колективне несвідоме відіграло значну роль на колишніх етапах розвитку людства. У сучасному цивілізованому суспільстві його значення знижується, проявляючись лише в кризових, екстремальних ситуаціях, коли різко знижується роль елементів свідомої регуляції політичної поведінки. У звичайному житті стабільної соціально-політичної системи колективне несвідоме проявляється лише у

вельми стертих формах буденної свідомості. На відміну від розвинених країн, роль колективного несвідомого до цих пір є досить високою у «третьому світі».

Також часто обговорюють ірраціональне натовпу, про вплив на колективне несвідоме з метою маніпулювання масами тощо. Проте спускають з уваги або, принаймні, не приділяють належної уваги ірраціональному й несвідомому іншого соціального полюсу, а саме так званої політичної еліти, можновладців, точніше – детальному аналізу, опрацьовуванню картини несвідомого політичної еліти, ступеня впливу його на суспільство, питомої ваги в структурі мотивів політичних рішень.

Донедавна застосування апарату, що забезпечується психологічною теорією несвідомого (перш за все, психоаналітичною), обмежувалося лише сферою аналізу психіки окремих політичних лідерів. Пригадаємо, наприклад, працю З. Фрейда про Вільсона або фроммівський аналіз особистості Гітлера. Автори таких праць прагнули знайти зв'язок між характером цих осіб, рішень, що ними ухвалювалися, й подіями їх дитинства, психологічними травмами тощо. Проте цей аналіз, як правило, не виходив за рамки суто особистісні, не враховував – та і не міг урахувати – ширший контекст ухвалення і, головне, реалізації політичних рішень, хоча б тому, що був суто психологічним (це й зрозуміло, адже аналітики були психологами, а не політологами).

Політик може ухвалювати те або інше політичне рішення, керуючись ірраціональними мотивами, тобто, діючи під впливом несвідомого. Проте не слід забувати, що більшість великих політичних діячів – це люди з достатньо розвиненим інтелектом, тобто з розвинутою раціональною складовою мислення, що можуть цілком ефективно протистояти з несвідомими імпульсами, перевіряти ті або інші рішення на предмет їх відповідності реальності, об'єктивному стану речей. З іншого боку, сьогодні будь-яке важливе державне рішення тією чи іншою мірою є колегіальним. Тобто, воно ухвалюється після обговорення достатньо великою кількістю людей. Президент – це не середньовічний монарх. Його явно божевільне рішення навряд чи пройде всі необхідні процедури узгодження. Не слід також забувати і про громадську думку.

Важливе питання: до якого ступеня структури суспільства сама його організація може витримувати натиск ірраціональних мотивів політиків? Чи є у цих структур достатній запас міцності? Наскільки хиткою є рівновага між суспільним благом та ірраціональним? Коли настає той момент, після якого руйнівні процеси стають незворотними? Якою мірою політикам – і окремим особам, і всьому політичному класу – вдається, використовуючи демократичну й іншу риторичну, приховувати свої ірраціональні мотиви?

Зрозуміло, що більшість цих проблем психологія вирішити не в змозі. Це скоріше справа політології та галузі науки державного управління. Дослідження несвідомого, взагалі ірраціонального, проте, поки що не ввійшло до структури досліджень з державного управління як важлива й постійна їхня складова. Це може бути пов'язано із стійкістю раціональної парадигми, що домінує в західній філософії та науці впродовж останніх двох тисяч років. Парадигма ірраціонального заявила про себе трохи більше ста років тому, але все ще погано щепиться на стовбурі раціональної парадигми. Отже, існування ірраціонального в людській поведінці необхідно докладно досліджувати.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Ураховуючи те, що культура – це особливий нелінійний світ, де потенційне межує з реальним, визначаючи теперішнє через майбутнє, можна припустити, що на порядку денному в глобалізаційну епоху стоїть синтез багатоманітних проявів архетипіки в українському просторі. Історія України постає в одночасній актуалізації минулого й теперішнього досвіду. Таким чином, можна дійти висновку, що в сьогоднішній науковій ситуації стає необхідністю синтезування дискурсу архетипних напрацювань як у філософському і психологічному контексті, так і щодо їх застосування у державному управлінні. Архетипи в сучасному тлумаченні характеризують розвиток соціокультурних явищ. Чим

грунтовнішим є культурне звернення, тим більше пов'язано воно з архетипним підґрунтям. У найвиразніших формах архетипи виступають у національних культурах, які втілюють долю та історичний досвід різних народів. Саме на цьому архетипному підґрунті можна побудувати історичну перспективу української спільноти, враховуючи взаємодію різних соціально-політичних та управлінських утворень у сучасних глобалізаційних процесах..

Література:

1. Аристотель. Никомахова етика / Аристотель // Соч. в 4-х томах. – М., 1984. – Т. 4. – С. 150.
2. Ветрова Н. В. Миф и художественное творчество (критика концепций З. Фрейда и К. Г. Юнга) : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : спец. 09.00.11 / Н. В. Ветрова. – М., 1984. – 21 с.
3. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология / Г. Г. Дилигенский. – М. : Новая школа, 1996.
4. Донченко Е. А. Социетальная психика / Е. А. Донченко. – К. : Наукова думка, 1994. – 208 с.
5. Калина Н. Ф. Основы Юнгианского анализа сновидений / Н. Ф. Калина, И. Г. Тимошук. – М. : REFL-book ; К. : Ваклер, 1997. – 304 с.
6. Лугай В. С. Основной вопрос современной философии. Синергетический поход / В. С. Лугай. – К. : издатель Парапан, 2004. – 156 с.
7. Мелетинский Е. М. Аналитическая психология и проблема происхождения архетипических сюжетов / Е. М. Мелетинский // Вопросы философии. – 1991. – № 10. – С. 42.
8. Одайник В. Психология политики. Политические и социальные идеи К.-Г. Юнга / В. Одайник. – СПб : Ювента, 1996. – 412 с.
9. Попова М. А. Критика психологической апологии религии / М. А. Попова // Современная американская психология религии. – М., 1972. – С. 211–220.
10. Пружинина А. А Из истории отечественного психоанализа (историко-методологический очерк) / А. А. Пружинина, Б. И. Пружинин // Вопросы философии. – 1991. – № 7. – С. 23–28.
11. Рикер П. Герменевтика. Этика. Политика / П. Рикер // Московские лекции и интервью. – М., 1995. – С. 49.
12. Руткевич А. М. К. Г. Юнг об архетипах коллективного бессознательного : предисловие / А. М. Руткевич // Юнг К. Архетип и символ / К. Юнг. – М. : Наука. – С. 21.
13. Руткевич А. М. Психоанализ и религия / А. М. Руткевич. – М., 1987. – 230 с.
14. Фиалкова Е. М. Методологические аспекты аналитической психологии К. Г. Юнга / Е. М. Фиалкова // Вопросы философии. – 1979. – № 1. – С. 19–24.
15. Шубарт В. Европа и душа востока / В. Шубарт. – М. : Русская идея, 1997. – 318 с.
16. Юнг К.-Г. Об отношении аналитической психологии к поэтико-художественному творчеству / К.-Г. Юнг // Зарубежная эстетика и теория литературы XX века. – М. : Наука, 1987. – 340 с.